

Jussi
Kotkavirta

TUHKAA JA
TIMANTTIA

II

NTAMO

TUHKAA JA
TIMANTTIA
II

Jussi
Kotkavirta

TUHKAA JA
TIMANTTIA
II

*Kirjoituksia filosofiasta
ja psykoanalyysistä*

NTAMO
Helsinki
2022

© Jussi Kotkavirran oikeudenomistajat
ISBN 978-952-215-881-9

ULKOASU & TAITTO
Göran de Kopior

KANNEN KUVA & VINJETTIKUVAT
Jussi Juurinen

VALMISTAJA
BoD – Books on Demand, Norderstedt, Saksa

NTAMO
Helsinki 2022
www.ntamo.net

SISÄLTÖ

ALUKSI 6

I

Häpeästä ja itsetietoisuudesta 10

Häpeästä organisaatioissa 29

II

Voiko kuvia lukea? 54

Tietoinen läsnäolo: mietiskely, *mindfulness*
ja psykoanalyysi 66

III

Psykoanalyysi ja ajan henki 90

Persoonallinen ja alipersoonallinen
selittäminen 114

Perustusten tarpeesta psykoanalyysissä 134

IV

Sisäinen maailma 152

Unet ja todellisuudet 169

Vaikeudesta ajatella kuolemaa 195

Kuuluuko kuolemanvietti elämään? 215

V

Juoksu, toisto, riippuvuus 248

VIITTEET 270

KIRJALLISUUS 284

ALUKSI

Tämä on jatko-osa Jussi Kotkavirran (1954–2021) teokselle *Tuhkaa ja timanttia I* (ntamo 2015). Sitä kiitettiin *Psykiologia*-lehden arvostelussa filosofian ja psykoanalyysin saattamisesta hedelmälliseen keskusteluun. Kirjan otsikon yhteyteen merkitty roomalainen numero ilmaisi aikomusta palata asiaan.

Jussi sairastui syöpään ja hanke viivästyi. Maaliskuun alussa 2021 hän kertoi, ettei ollut varma, jaksako tehdä vähän kerrassaan rakentelemaansa skriptiä loppuun, kun takana oli elokuussa alkanut uusin ja erikoisen rankka hoitojakso. Voimat olivat kuitenkin palautuneet yllättäen sen verran, että hän sanoi yrittävänsä. Keskiviikkona 12. toukokuuta hän lähetti tusinasta hahmotellusta kirjoituksesta yksitoista: vain ”Vaikeudesta ajatella kuolemaa” puuttui joukosta. Saman kuun 24. päivänä kirjailijamme menehtyi.

Tuosta kuolematekstistä oli kuitenkin ilmestynyt aiempi versio niin kuin useimmista muistakin tämän kokoelman kirjoituksista.

Ensimmäisen osan alkusanoissa Jussi kuvasi itseään sekä filosofisesti että psykoanalyttisesti ajattelevaksi henkilöksi. Kirjoittipa hän mistä vain, tunnistettavia piirteitä ovat asioihin perehtyneisyys, tutkaileva uteliaisuus sekä halu ja kyky valaista hankalia kysymyksiä niitä aiemmin tuntemattomalle lukijalle.

Tuhkaa ja timanttia -kirjat eivät kata Jussin koko skaalaa. Ne keskittyvät yhteyksiin filosofisen perinteen ja ajattelun sekä terapeuttisten käytäntöjen ja teorioiden välillä. Minusta oli hauskaa, että olimme tunteneet toisemme ikään kuin kummankin aiemmassa elämässä. Filosofina ja filosofisen kulttuurilehden tekijänä Jussi kuului minulle ja ystäväilleni jo 90-luvulla tärkeimpiin esikuviin ja innoittajiin. Hän antoi hienon esimerkin paneutuvan tutkijan ja riippumattoman ajattelijan hahmosta, joka suhtautui ystävällisesti ja kannustavasti meidän vähän nuorempien tekemisiin. Kesäkuussa 2017 päädyin hänen kustantajakseen, kun ntamon perustanut ja sitä kymmenen vuotta johtanut Leevi Lehto (1951–2019) siirtyi pois kirjatalon vetovastuusta.

Valitettavasti en päässyt tekemään Jussin kanssa yhteistyötä hänen tekstiensä hiomisessa. Ensimmäinen osa syntyi vielä edeltäjäni kaudella yhtenä Leevin kovasti arvostamana lisäyksenä ntamon tietotarjontaan. Ja tätä uutta emme voineet yhteisvoimin viimeistellä, kun Jussi kuoli melkein heti käsikirjoituksen luovutettuaan.

Surutyön muotona ja kunnioituksen osoituksena sain yhdessä Heikki Ikäheimon, Arto Laitisen ja Anna Liljan kanssa kirjoittaa muistokirjoitukset niin *Helsingin Sanomat* -palstoille ja -nettiin kuin ntamonkin verkkosivuille. Meille kaikille Jussin poismeno oli suuri menetys. Hän oli meidän kokemuksissamme verraton yhdistelmä terävää älyä ja lempeää sydäntä.

Olen huolittellut tämän kokoelman tekstejä varovasti. Koska minulla ei ollut Jussin kanssa yhteistä taustaa hänen kirjoitustensa editoimisessa, en voinut tukeutua aiemman työskentelyn vaan ainoastaan joidenkin yleisten sananvaihtojemme varaan. Melko paljon teksteissä riitti huollettavaa, mikä varmasti kieli voimien hiipumisesta, samalla kun niiden yleinen korkea laatu viestii pohdinta- ja ilmaisukyvyn kestävydestä. Osien vaihteleva kesken-eräisyys näkyy paikoin, mutta olen yhtenäistänyt jonkin verran kieltä, rakenteita ja viittaustapoja sekä lisännyt muutaman huomautuksen nootteihin. Olisin totta kai tahtonut keskustella tekijän kanssa monista tämän volyymin aiheista ja erinäisistä muoto- tai tyyli-seikoista. Tein parhaani vaaliakseni Jussin otetta: toivottavasti lukija tunnistaa selvän jatkumon tämän Andrzej Wajdan elokuvasta *Tuhkaa ja timanttia* (Popiół i diament, 1958) nimensä lainanneen teoksen avausosasta.

Muistan lämpimästi Jussia lukeneena ja viisaana ihmisenä. *Tuhkaa ja timanttia II* kuuluu I:n tapaan kaikille, jotka arvostavat tasapainoista puntarointia ja tuntevat vetoa elämän perimmäisiin kysymyksiin.

Joulukuussa 2022,

Jarkko S. Tuusvuori,
ntamon ja Jussi Kotkavirran kustantaja

I

HÄPEÄSTÄ JA ITSETIETOISUUDESTA

I

Ihmispersoonina olemme tietoisia ympäristöstämme ja aina samalla myös itsestämme. Varsin yleisesti ajatellaan, että juuri itsetietoisuus on meitä ihmispersoonia muista olevaisista erottava tunnusmerkki. Tämä tietoisuus mahdollistaa itseyden tai minuuden: voimme olla kokemuksellisessa ja myös arvioivassa suhteessa itseemme, hahmottaa kokemuksellisesti ja kertomuksellisesti aikaa, käsitellä ja työstää itseämme.

Niin itsetietoisuuden kuin itseydenkin luonteesta on esitetty hämmäntävän monenlaisia teoreettisia hahmotuksia. Niillä kummallakin näyttää käsitykseni mukaan olevan yksinkertaisempia ja monipoisempia muotoja, joiden voi ajatella käsitteellisesti ja myös kehityksellisesti rakentuvan päällekkäin, kompleksisempi mutkattomamman varaan. En voi tässä pyrkiä muodostamaan niistä kokonaiskuva.

Filosofi Dan Zahavi (s. 1967) on kirjoituksissaan kehittänyt antoisaa näkemystä. Sen mukaan itseyden mutkikkaampien reflektiivisten, narratiivisten ja sosiaalisesti rakentuneiden muotojen taustalla, niiden käsitteellisenä edellytyksenä, on yksinkertaisempi kokemuksellinen itseys, joka muodostuu välittömästi itsetietoisuudesta. Zahavi muotoilee perusajatuksensa esimerkiksi seuraavasti:

”Kun yksi itsetietoisuuden kehittyneimmistä muodoista mahdollisesti sisältää oman elämän pohdiskelua kokonaisuutena ja oman persoonuuden ja itselle tärkeiden arvojen arvioimista, sen kaikkein primitiivisimmässä muodossa on kysymys oman kokemuksellisen elämän jatkuvasta ensimmäisen persoonan

ilmenemisestä. Tällainen itsetietoisuus ei ole ominaista pelkästään aikuisille ihmispersoonille, vaan se kuuluu kaikille fenomenalisesti tietoisille olennoille.”¹

Menemättä tässä lainkaan yksityiskohtiin pidän Zahavin näkemystä järkevänä ja otan sen tarkastelujeni yhdeksi lähtökohdaksi.

Entä sitten häpeä? Mitä tekemistä sillä on itsetietoisuuden kanssa? Näyttää siltä, että paljonkin, kuten seuraava lyhyt tarkastelu toivoakseni osoittaa. Häpeä on tunne, joka poikkeaa ilon, surun tai yllätyksen kaltaisista perustunteista juuri siinä, että häpeää tunteva henkilö on tietoinen itsestään häpeävänä. Häpeä on jossakin mielessä reflektiivinen tunne. Vaikuttaa olevan niin, että häpeän tunne on merkityksellinen itsetietoisuuden ja sen varhaisen muodostumisen kannalta. Ja edelleen näyttää pätevän, että samaan tapaan kuin itsetietoisuudella on eri muotoja, myös häpeä on hyvinkin monimuotoinen tunne. Yksinkertaisinta itsetietoisuuden muotoa ilmeisesti vastaa sellainen häpeän muoto, jonka varaan sitten rakentuvat kompleksisemmat tavat hävetä itseä. Häpeä on sosiaalinen tunne, sillä kaikkiin sen muunnelmiin nähtävästi kuuluu todellinen tai kuvitteellinen suhde toiseen.

Tarkastelen itsetietoisuuden ja häpeän välisiä monenlaisia yhteyksiä sekä filosofisesti että psykologian ja psykoanalyysin käsittein. Tällä tavoin kuva tarkasteltavista ilmiöistä toivottavasti rikastuu ja tulee psykologisesti realistisemmaksi. Pelkästään filosofisten käsittelyjen yksi ongelma nähdäkseni usein on se, että hienovaraisten käsitteellisten erottelujen ja rakennelmien yhteys ihmisten tosiasialliseen elämään ja kokemiseen jää auki, niin ettei näytä olevan mitään tapaa ratkoa ajatusmallien paremmuutta. Kokemukseen perustuvat näkökohdat voivat auttaa jäsentämään

keskustelua, vaikka ne eivät lopullisia ratkaisuja tarjoakaan.

II

Esseessään ”The Genesis of Shame” filosofi J. David Velleman (s. 1952) haluaa selvittää, mitä häpeän kokemus perimmältään on. Hän kytkee sen nimenomaan itseyden kokemuksen syntyyn. Vellemanin mukaan ”standardinäkemys” on, että häpeän tunne syntyy itsen kriittisessä arvioimisessa, minkä saa aikaan kokemus siitä, että toiset suhtautuvat itseen jotenkin kielteisesti. Vellemanin mukaan tämä kanta ei mene kyllin syvälle eikä tavoita häpeän ydintä. Pohjimmiltaan häpeässä on kysymys itseyden muodostumisesta sen seurauksena, että henkilö vetää mielessään rajaa yksityisen ja julkisen, henkilökohtaisen ja toisille esitettävän välillä.

Velleman kiteyttää radikaalin näkemyksensä kiinnostavaan muotoiluun: ”Häpeän keskeinen sisältö ei mitenkään liity itsen arvioimiseen etiikan, kunnian, etiketin ja muun henkilökohtaisen erinomaisuuden kannalta. Joku saattaa kyllä tuntea häpeää, koska kokee olevansa ahne, pelokas, karkea, ruma ja niin edelleen, mutta nämä erityiset arvoarvostelmat eivät tavoita sitä itsen arviointia, joka muodostaa häpeän varsinaisen sisällön.”² Ennen kuin jatkan Vellemanin teorian tarkastelua, otan lyhyesti esiin näkemyksen, joka kytkee häpeän itsen kielteiseen arvioimiseen.

Filosofit Julien A. Deonna ja Fabrice Teroni ovat käyneet perusteellista keskustelua erilaisista häpeää koskevista teorioista ja pyrkineet itse muotoilemaan mahdollisimman kattavan näkemyksen aiheesta. Tämän mukaan häpeä sisältää itsestä muodostetun kielteisen arvion, jonka pohjalla on ristiriita henkilön itseä koskevien ihanteiden ja arvojen sekä itsekokemuksen välillä. He kirjoittavat:

”Häpeä on subjektin tietoisuutta siitä, että se, miten hän on tai toimii, on siinä määrin ristiriidassa arvon kanssa, jota hän haluaa ilmentää, että hänen sitoutumisensa arvoon näyttää olevan uhattuna, siis että hän havaitsee olevansa kykenemätön ilmentämään sitä vähimmässäkään määrin.”³

Näin ajatellen häpeä edellyttäisi varsin kehittyntä itsetietoisuutta ja itsen kriittistä arvioimista. Velleman kuitenkin väittää, että perimmältään häpeä on jotakin käsitteellisesti yksinkertaisempaa ja kehityksellisesti varhaisempaa. Hän lähtee siitä, että voidaksemme ylipäättään osallistua sosiaaliseen vuorovaikutukseen meidän täytyy liikkeitä ja ääniä tuottamalla osallistua yhteiseen merkitysten maailmaan. Jotta tämä onnistuisi, meidän täytyy esittää itseämme toisille suhteellisen johdonmukaisella tavalla. Sosiaalinen kanssakäyminen siis edellyttää, että ”muodostamme toisille avoimen persoonan, olemme paitsi tulkittavissa myös tulkittavissa siksi, että olemme osittain muovanneet itsemme tässä tarkoituksessa”⁴. Jo hyvin varhain pieni lapsi näyttää alkavan pyrkiä vuorovaikutukseen hoivaajansa kanssa, ja edellytyksiä itsen kokemukselle muodostuu.

Samalla kun henkilö osallistuu yhteiseen merkitysmaailmaan, hän tulee vetäneeksi itsessään rajan yksityisen ja julkisen välille. Velleman muotoilee pääteesinsä seuraavasti:

”Jokainen uhka, joka kohdistuu meihin itseä esittävinä olentoina, aiheuttaa syvää ahdistusta, ja tämä ahdistus [...] nähdäkseni muodostaa häpeän tunteen. Käsitykseni mukaan yksityisyyden alue on häpeän keskeistä näyttämöä, koska se on itsemme sosiaalisina toimijoina kohdistuvien uhkien keskeinen näyttämö.”⁵

Häpeän muodostuminen tässä merkityksessä näyttää olevan yksilökehityksessä alkuaan sangen varhainen tapahtuma. Palaan tähän kysymykseen.

Hyvin erilaiset asiat voivat saada aikaan häpeän tunteen. Se, miten raja yksityisen ja julkisen välillä muodostuu, samoin kuin se, kuinka ehdoton raja on, ja minkä sävyinen se on ja miten se on perusteltu, vaihtelevat kaikki suuresti yksilöstä toiseen ja myös kulttuurista toiseen. Olennaista kuitenkin on, että jokainen kehkeytyvä ihmispersoonaa alkaa jo varhain muodostaa tätä rajaa ja kokea tarvetta suojata omaa yksityisyyttään toisen katseelta. Siksi hän alkaa tuntea häpeää ja samalla tulla uudella tavalla tietoiseksi itsestään.

Minusta Vellemanin näkemys häpeän alkuperästä tavoittaa jotakin olennaista. Näyttää todella olevan niin, että häpeä osaltaan konstituoi meitä ihmispersoonina ja meille ominaista sosiaalista elämää riippumatta sen erityisistä muodoista ja sisällöistä. Haluankin seuraavassa kehittää tätä näkemystä, koska Vellemanin ajatukset jäävät sittenkin varsin yleiselle filosofiselle tasolle.

Tunnetussa häpeän kokemuksen analyysissään Jean-Paul Sartre (1905–1980) kiinnitti huomiota häpeän ja itsetietoisuuden väliseen yhteyteen. Hänen ydinväitteensä kuuluu: ”[H]enkilö on tietoinen itsestään siinä määrin kuin hän on objekti toiselle.”⁶ Toisin sanoen ihminen tulee Sartren mukaan tietoiseksi itsestään tuntiessaan, että hän on toisen katseen kohteena. Ja häpeä kuuluu tähän yhteyteen:

”Häpeä nimittäin on [...] *itsen* häpeämistä; se merkitsee sen tosiasian tunnustamista, että olen todellakin se kohde, jota toinen katsoo ja arvioi.”⁷

Sartren perusajatus on samantapainen kuin Vellemanin. Häpeän kokemus on käsitteellisesti elementaarinen ja

perustava, ylipäättään itsetietoisuuden muodostumisen kannalta ratkaiseva peruskokemus. Näin se on myös kehityksellisesti sangen varhainen, vaikka Sartrekaan ei pohti kysymystä kasvuvaiheista. Toisin kuin moni kirjoittaja, ranskalaisfilosofi ajattelee Vellemanin tavoin, että häpeä ei pohjimmiltaan liity lainkaan itsen pohtimiseen.⁸ Sartre kirjoittaa:

”Häpeän sitä, mitä minä olen. [...] Häpeän kautta olen tunnistanut yhden olemiseni puolen. Vaikka jotkut häpeän kompleksiset muodot voivatkin ilmetä reflektiivisellä tasolla, häpeä ei perimmältään ole reflektion asia. [...]. Häpeän itseäni ilmetessäni toiselle.”⁹

Sartrelle häpeä on syvimmiltään kaiken arvioinnin tavoittamattomissa. ”Puhdas häpeä ei ole tunnetta, että on tämä tai tuo syyllinen kohde, vaan että on *ylipäättään* kohde; toisin sanoen itsen tunnistamista tässä alennetussa, sidotussa ja riippuvaisessa olemisessa, joka olen Toiselle.” Voi ajatella, että filosofi pohtii tässä juuri rajaa yksityisen ja toiselle ilmenevän itsen välillä. Kysymys ei perimmältään ole siitä, millaisena näyttäydyn toiselle, vaan siitä, että ylipäättään näyttäydyn. Sartren sanoin: ”Häpeä on tunnetta alkuperäisestä syntiinlankeemuksesta, ei siksi että olen syyllistynyt tähän tai tuohon, vaan yksinkertaisesti koska olen ’langennut’ maailmaan olioiden keskelle ja tarvitsen toisen välitystä ollakseni, mitä minä olen.”¹⁰

Joutuessaan toisen katseen kohteeksi henkilö tulee siis tietoiseksi itsestään yhtäältä kohteena ja tätä häpeävänä subjektina. Hänessä tapahtuu jonkinlainen jakautuminen, minkä seurauksena hän itse on sekä toisen että omankokemuksensa objekti. Sartre jatkaa:

”Tosiasiassa rakenne, joka ilmaisee kokemusta ’häpeän itseäni’, edellyttää minua toisen objektina, mutta myös itseäni,

joka häpeää ja jonka muotoilun 'minä' ilmaisee epätäydellisesti. Häpeä on kolmesta ulottuvuudesta muodostuva käsittämisen akti: 'minä häpeää itseä toisen edessä'. Jos mikä tahansa ulottuvuuksista puuttuu, myös häpeä häviää.”¹¹

Palaan vielä tähän muotoiluun. Yksi avainkysymys kuuluu, kuinka itsen ja toisen suhteesta muodostuu sisäinen suhde minän ja itsen välillä, toisin sanoen kuinka toisen katseesta syntyy häpeän kokemus, jossa minä katsoo itseään toisen katseen kautta. Tähän ongelmaan on esitetty hyvin erilaisia filosofisia ja psykologisia ajatusmalleja.¹²

Sartren mukaan siis itsestään tietoinen subjekti rakentuu toisen katseessa. Jos tästä lähdetään, on syytä tehdä käsitteellinen erottelu minän ja itsen välillä. Voidaan ajatella, että minä muodostuu kaikista niistä mielen akteista, jotka suuntautuvat kohti maailmaa ja toista ilman reflektiivistä tietoisuutta, kun taas itse olisi minä toisen havaitsemana, altistuneena toisen katseelle, ja näin ollen myös tietoisena itsestään. Voidaan ajatella, että toinen on minän tietoisuuden raja – se on ”transsendentti”, kuten Sartre muotoilee – mutta kun toinen havaitsee minän, minä muodostaa suhteen itseensä ja siitä tulee itse. Tämän ajatusmallin mukaan häpeä siis syntyy toisen välittämänä minän ja itsen välisessä suhteessa.¹³

III

Monen häpeästä kirjoittavan tavoin Velleman havainnollistaa ajatuksiaan tulkitsemalla luomiskertomusta. Hänen mukaansa olennaista siirtymässä paratiisillisesta tilasta ihmisten maailmaan, jossa Aatami ja Eeva hävetessään peittivät sukuelimensä, ei ole seksin hävettävyyys sinänsä, eikä myöskään sen tajuaminen, että heidän sukuelimensä eivät tottele heidän tahtoaan,

”Persoonina emme ole pelkästään luonnonolentoja.
Mitä tämä ’ei pelkästään’ on: missä mielessä olemme
muutakin kuin luonnonolentoja?
Tämä on yksi vaikeimmista filosofisista kysymyksistä.”

NTAMO 2022

ISBN 978-952-215-881-9

Tuhkaa ja timanttia II
on jatkoa filosofi ja
psykoanalyttikko
Jussi Kotkavirran
(1954–2021)
2015 ilmestyneelle
tekstikokoelmalle.